

վարական բարձր պաշտօններ վարող ազգայինների համար:

Լազարեանները իրենց ամբողջ կեանքով ու գործունեությամբ ապացուցեցին, որ կարելի է հաւատարմութեամբ, անկեղծ նուիրումով ծառայել մի հիւրընկալ օտար պետութեան, բայց երբեք չմոռանալ իրենց հայ ազգը:

Եւ արդարեւ, Լազարեանները մեծ հաւատարմութեամբ ծառայել են Ռուսաստանին՝ հինգ կայսրների եւ երկու կայսրուհիների օրօք, երբ Ռուսաստանի ներքին եւ արտաքին քաղաքականութիւնները այնքան խոր տարբերութիւններ են ունեցել, երբ ուսուցանող յաճախ փոթորկուել է ներքին ու արտաքին մեծամեծ ցնցումներով, նրանք անխախտ պահպանել են իրենց բարձր դիրքերն ու մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցել Ռուսաստանին:

120 տարուայ ընթացքում նրանք ձեռք են բերել մեծ հարստութիւն, հասել բարձր աստիճանների, իրենց պատասխանատու պաշտօնների մէջ արժանացել մեծ ու բացառիկ պատիւների ու փառքի, բայց երբեք չեն մոռացել, որ իրենք ամենից առաջ հայ են եւ պարտականութիւններ ունին հանդէպ իրենց հայրենիքի, իրենց ազգի ու ժողովուրդի: Նրանք անվախ ու բացարձակ կերպով ցուցադրել են իրենց հայրենասիրական ջերմ գգացումներն ու ձգտումները մեծամեծ գործերով: Մի խօսքով նրանք կարողացել են զկայսերն՝ կայսեր եւ զԱստուածոյն՝ Աստուծոյ տալ:

Եւ հիմնեցին այն կրթական մեծ հաստատութիւնը այն օրերին, երբ Հայաստանը յօշոտուած էր ասիական բռնակալների ձեռքով եւ հայ ժողովուրդը գալարուած էր անհուն տառապանքների ու տգիտութեան խաւարի ճիրանների մէջ:

Եւ Լազարեան ձեմարանը եղաւ մի լուսարձակ փարոս, որ վայելելով ուսուցող պետութեան մշտական հովանաւորութիւնը — մի հովանաւորութիւն, որ Լազարեանները կարողացան մեծ հեռատեսութեամբ եւ իրատեսութեամբ ապահովել, — տարածեց իր լուսոյ ճառագայթները մինչեւ Արաքսի ափերը, մինչեւ Պարսկաստանի խորքերը, թափանցեց ամենայնոք զիւրացու խրճիթը եւ վանելով տգիտութիւնը, առատօրէն ցանեց հայկական ապագայ վերածնունդի սերմերը: Հարիւր տարի ձեմարանը մտաւոր

անունը է տուել հայութեան եւ առաջ մղել նրա մշակութային յառաջադիմութիւնը:

Չկայ որեւէ կշիռ ու չափ, որպէս զի կարելի լինի չափել, ճանաչել ու գնահատել այն նպաստը, որ նա բերել է հայ ժողովուրդի մտաւոր լուսաւորութեան վեհ գործին՝ հայ լեզուին, հայ գրականութեան, հայ պատմագիտութեան եւ հայ հասարակական-քաղաքական կեանքի զարթոնքին իր հարիւրաւոր շրջանաւարտների, իր գիտնական ուսուցիչների, իր սպարանի միջոցով:

Ձեմարանի թողած հետքերը — թէեւ նա այլեւս գոյութիւն չունի 1918 թուականից սկսած, 1917 թ. Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան հետեւանքով — այսօր էլ գեղզալի են ու շօշափելի մեր կեանքի մէջ:

Բայց չնայած այդ բոլորին, Լազարեան ձեմարանը չունի իր պատմութիւնը, չունին նաեւ նրա հիմնադիրներն ու պահպանողները՝ Լազարեանները, իրենց կենսագրականները, մատչելի հայ ընթերցող հասարակութեան լայն խաւերին...:

Ահա՛ թէ ինչո՞ւ պէտք էր այդ բացը լրացնել: Եւ մենք յանձն առինք այդ աշխատանքը նաեւ մի շարք այլ շարժառիթներից մղուած:

Լինելով Լազարեան ձեմարանի նախկին սան՝ Լազարեանների որդեգիրը¹, մենք ստացել ենք մեր միջնակարգ կրթութիւնը ձեմարանում, որ եւ դուռ է բաց արել մեզ համար նաեւ բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու Մոսկուայի համալսարանում: Այս հանգամանքը մեզ վրայ բարոյական պարտականութիւն է դնում մեր երախտագիտական տուրքը տալու այդ բազմերախտ սոճմին: Չէ՞ որ, ինչպէս մենք, այնպէս էլ հարիւրաւոր որբ ու չքաւոր գիւղացի երեխաներ, որոնք նոյնպէս բախտ են ունեցել սովորելու ձեմարանում Լազարեանների հաշուին, դատապարտուած պիտի լինէինք զոճ գնալու մեր խաւար միջավայրին ու չքաւորութեան:

Լազարեանները իրենց հեռատեսութեան եւ իրատեսութեան մէջ հէնց սկզբից ապահովել էին 30 որբ կամ չքաւոր հայ երեխաների ձրի կրթութիւնը ձեմարանում, իրենց

¹ Մեր գիւղը, այն է վերին Ագուլիսը, արտօնութիւն էր ստացել Լազարեաններից միշտ յաջորդաբար ունենալու ձեմարանում Լազարեանների հաշուին մի աշակերտ՝ գիւղի դպրոցի յառաջադէմ աղաներից: 1886—1887 թ. ուս. տարում ձեմարանը արտօնել էր Վ. Ագուլիցի Մկրտիչ Բաբխուղարեանը: 1887 թ. ինձ վիճակուէց փոխարինելու նրան, որպէս Լազարեանների սան:

հաշուին, որպէս գիշերօթիկներ: Այդ որդեգիրների թիւը իմ ժամանակ արդէն հասել էր 44ի:

Այս տեսակէտից չափազանց ուշադրաւ է, որ Լազարեան ձեմարանը հէնց սկզբից եղել է ապադասակարգային դպրոց, մինչդեռ մեր թեմական դպրոցները, սկսած Ներսիսեան դպրոցից, երկար ժամանակ կրել են դասակարգային բնոյթ եւ յատկացուած են եղել հայ հոգեւորականների, աղնուականների ու վաճառականների զաւակների ուսման համար:

Լազարեան ձեմարանի այդ ժողովրդավար բնոյթը կազմել է նրա բազում առաւելութիւններից մէկը, թերեւս, ամենից էականը:

Այնուհետեւ բարի նախանձանդրութիւնն էլ իր բաժին դերն է կատարել մեր ներկայ ձեռնարկի մղիչ հանգամանքների շարքում:

Եւ արդարեւ, Ներսիսեան դպրոցը թիֆլիսում, Երեւանի թեմական դպրոցը եւ նոյն իսկ Ղարաբաղի թեմական դպրոցը, որոնք հիմնուել են մի քանի տասնեակ տարիներ աւելի ուշ, քան Լազարեան ձեմարանը, ունին իրենց ընդարձակ ու համառօտ պատմունին իրենց ընդարձակ ու ձեմարանը մինթիւնը, մինչդեռ Լազարեան ձեմարանը միջհեւ այսօր էլ չունի իր ո՛չ ընդարձակ եւ ո՛չ չեւ այսօր էլ չունի իր ո՛չ ընդարձակ եւ նրա համառօտ պատմութիւնը, ինչպէս եւ նրա հիմնադիրները՝ Լազարեանները՝ չունին իրենց կենսագրականները...:

Այս պատմական անարդարութիւնն էլ պէտք էր վերացնել...:

Այս բոլոր պատճառները եւ նկատուների շարքում կայ եւ մի այլ պարագայ, որը անկարելի է անտեսել:

1912 թուին Լազարեան ձեմարանի վերատեսուչ ուսուցիչ Պրոկուրանովը, պրպտուած, ներ կատարելով ձեմարանի անցեալի մէջ, եկել էր ոչ անհիմն այն եզրակացութեան, որ ձեմարանի հիմնադրութիւնը եղել է որ 1814 թ. եւ ո՛չ 1815 թ., ինչպէս ընդունուած էր ամբողջ 100 տարուայ ընթացքում: Այս իսկ պատճառով նա որոշեց կատարել ձեմարանի հարկաւորման յորելեանը 1914 թ. մարանի հարկաւորման յորելեանը, ի միջի այլոց, աշնանը: Այս մասին նա, ի միջի այլոց, յայտնեց Մոսկուայում գտնուող ձեմարանի շրջանաւարտներին եւ առաջարկեց նրանք բերել իրենց մասնակցութիւնն ու օժանդակութիւնը յորելեանի կազմակերպական աշխատանքներին:

² Այդ ժամանակ եւ պաշտօնավարում էի ձեմարանում:

Մի րով արձագանգելով վերատեսուչի կոչին, Մոսկուայում գտնուած ձեմարանաւարտները, շուրջ 25—30 հոգի, հաւաքուցինք խորհրդակցական ժողովի ձեմարանում, մշակելու մեր աշխատանքների ծրագիրը: Ժողովի նախագահ ընտրուեց Մոսկուայի հանրաձայնօթ ազգային-հասարակական գործիչ իրաւաբան Ստեփան Մամիկոնեանը:

Այդ խորհրդակցական ժողովը իր մի շարք որոշումների շարքին վճռեց կազմել ձեմարանի համառօտ պատմութիւնը, տպագրել այն եւ ապա ձրի ցրուել հայ ժողովրդի մէջ:

Եւ այդ գործը յանձնարարուեց ինձ: Եւ սիրով ընդունեցի ինձ եղած առաջարկը եւ մեծ եռանդով նուիրուեցի այդ աշխատանքին:

Այդիւրների պակաս էլ չունէի. ձեմարանի հարուստ մատենադարանը իմ արամադրութեան տակ էր:

1914 թ. դարձան վերջերքին արդէն աւարտած ու պատրաստ էր իմ աշխատանքը, ամփոփուած չորս քառածալ հաստ տետրակների մէջ:

Բայց նոյն թուի ամբանը պայթեց առաջին համաշխարհային պատերազմը եւ ձեմարանի յորելեանի խնդիրը ջուրն ընկաւ:

ձեմարանը ղէպքերի բերումով այլեւս բախտ չունեցաւ տօնելու իր յորելեանը, մանաւանդ որ 1918 թ. աշնանը նա գաղարեց գոյութիւն ունենալուց:

Իսկ 1921 թուին կորուստի մատնուեց եւ մեր այդ աշխատանքը:

Եւ մենք ստիպուեցինք միւսանգամ գրուել նոյն խնդրով:

Այժմ մի-երկու խօսք մեր այս նոր աշխատանքի բնոյթի մասին:

Մեր այս գործը չունի ինֆլուրայն ուսումնասիրութեան բնոյթ. նա հետամուտ է մի շատ համեստ նպատակի՝ ի մի հաւաքել Լազարեանների եւ Լազարեան ձեմարանի մասին եղած տեղեկութիւնները, ցրուած բազում հայերէն եւ ռուսերէն հրատարակութիւնների մէջ, յաճախ գրաբար ու երբեմն նաեւ շատ խրթին լեզուով գրուած աղբիւրների մէջ, եւ ամբողջացնելով այդ ամէնը, ներկայացնել հայ ընթերցող հասարակութեան մասնաշիւղի լեզուով: Ծատ յաճախ մեր

աղբիւրների մէջ եղել են բառիս բուն նշանա-
կութեամբ սոսկ երկու խօսքով յիշատակու-
թիւն մի դէպքի, մի անուան. այդպիսի աղ-
բիւրների անունները մենք չենք յիշատակել:

Ասենք եւ այն, որ ինքնուրոյն ուսումնա-
սիրութիւն չէր կարող լինել մեր աշխա-
տանքը հետեւեալ անյաղթահարելի արդելք-
ների հետեւանքով:

Ամենից առաջ նրա համար, որ Լազա-
րեան ձեմարանի հարուստ մատենադարանը,
ուր ժամանակին ի պահ դրուած էին նաեւ
Լազարեան տոհմի բազմահատոր քղթակցու-
թիւնները եւ ուր գտնոււմ էին նաեւ ձեմա-
րանի տարեկան հանդէսների ժամանակ ներ-
կայացուած հաշուետուութիւնները ձեմա-
րանի կրթական գործի եւ նիւթական վիճակի
մասին, — այժմ գտնուում են Խ. Հայաստա-
նում եւ մատչելի չեն մեզ:

Երկրորդ, մենք չենք ունեցել եւ չէինք
էլ կարող ունենալ մի շարք կարեւորագոյն
աղբիւրներ, ինչպիսիք են՝

ա. Հայ ժողովրդի պատմութեան տե-
սութեան վերաբերող ակտերի ժողովածուն
(1833—1838 թթ. ուսերէն լեզուով):

բ. Լազարեան ձեմարանին վերաբերող
բարձրագոյն հրովարտակների ու հրամանա-
գրերի ժողովածուն (1839 թ. ուսերէն) եւ
ապա այնպիսի ուսումնասիրական պատմա-
կան մեծարժէք հրատարակութիւններ, որ-
պիսիք են՝ Շոպէնի, Սիրաէյ Գլինկայի,
Իրիկնէրի, Սչերբատովի եւ այլ հեղինակ-
ների գործերը, որոնք անհրաժեշտ էին ձեռքի
տակ ունենալ լուրջ ու բազմակողմանի ու-
սումնասիրական աշխատանքի համար:

Այս ձեռնարկների եւ աղբիւրների պա-
կասը այսուհանդերձ չի արժէքագրուում մեր
աշխատութիւնը. մենք օգտուել ենք մի շարք
այնպիսի ձեռնարկներից, որոնք կազմուած
են հեղինակաւոր ուսումնասիրողների ձեռ-
քով հէնց վերոյիշեալ աղբիւրներից քաղած
տուեալների հիման վրայ. այսպիսով, մենք
օգտուել ենք, այսպէս ասած, երկրորդ ձեռ-
քից, բայց այդ ձեռքերը եղել են կարող ու
բարեխիղճ:

Յիշատակենք այդ կարգի մեր աղբիւրնե-
րից, մի քանիսը.

ա. Յիշատակարան կենաց եւ դործոց
մեծանուն պայազատաց Լազարեան տոհմի:
Շարագրեալ ի Մսերոյ Մաղխատրոսէ եւ աս-
պիսէ Գրեգորեան Մտերեանց: Մոսկուա, ի

տպարանի Արեւելեան լեզուաց ձեմարանի
Տեարց Լազարեանց: 1856—ՌՅԵ:

բ. Պատմական ակնարկ Լազ. ձեմարանի
Արեւելեան Լեզուաց հանդերձ համառօտ կեն-
սագրականներով ձեմարանի հիմնադիրների,
Յաւելուածներով պատմական ակնարկին ու
կենսագրականներին: 2րդ հրատ. կազմեց
Պրոֆ. Ալեքսէյ Զինովեւ. Մոսկուա, Տպա-
րան Լազարեան ձեմարանի 1863 (ուսերէն):

գ. Ճառեր եւ հաշուետուութիւն, արտա-
սանուած Լազարեան ձեմարանի Արեւելեան
Լեզուաց 50ամեակի առթիւ տեղի ունեցած
հանդիսաւոր հաւաքոյթին: Մոսկուա, Տպա-
րան Լազարեան ձեմարանի, 1865 (ուսե-
րէն):

դ. Լազարեան ձեմարանի Արեւելեան
Լեզուաց մասնագիտական դասընթացքների
30ամեակը: Մոսկուա, 1903:

ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւն
եւ Կովկասի Հայք XIX. դարում: Մասն Ա.
(1800—1832) եւ Մասն Բ. (1831—1842):
Աշխատասիրեց Աղեքսանդր Երեցեանց:
Թիֆլիս 1894 եւ 1895:

զ. Լէօ-Յովսէփ Կաթողիկոս Արղու-
թեան, Թիֆլիս 1902:

է. Լէօ-Պատմութիւն Երեւանի Հայոց
Թեմական դպրոցի, 1837—1912, Թիֆլիս
1914:

բ. Բարձրագոյն հրովարտակը, կանոնա-
դրութիւնք եւ ցուցակ Լազարեան ձեմարանի
Արեւելեան Լեզուաց ի Մոսկով եւ Կանոնք
նորին բարձրագոյնս հաստատեալք, ծախիւք
Տ. Հողարարձուի Լազարեանց ձեմարանի ի
յիշատակ մատաղահաս Յովհաննու Սաչա-
տրեան Լազարելի: Ի Մոսկով, ի Տպարանի
Լազարեանց ձեմարանի Արեւելեան Լեզուաց:
1852 (հայերէն եւ ուսերէն):

Մնացեալ աղբիւրները, որոնցից մենք
օգտուել ենք, յիշատակուած են թէ բնագրի
եւ թէ առանձին ցանկի մէջ:

Մէջբերումներ անկիս այդ աղբիւրնե-
րից, մենք պահպանել ենք բնագրերի թէ
լեզուն եւ թէ ուղղագրութիւնը ամենայն հա-
րազատութեամբ:

Ի վերջոյ պարտք ենք համարում յայտ-
նելու մեր խորին չնորհակալութիւնները շատ
յարգելի Պ. Տիգրան Արգարեանին (Ն. Զու-
ղա), որ մեզ տրամադրեց ձեմարանի
50ամեակին նուիրուած թանկարժէք ու հա-
զուազուտ դարձած հրատարակութիւնը, ինչ-
պէս եւ Թեհրանի Հայ Ակումբի վարչու-

թեան ու մասնաւորապէս գրադարանապետ
երիտասարդ Պ. Նարայր Ստեփանեանին,
որոնք դիւրութիւններ տուին լայն շարժով
օգտուելու Ակումբի գրադարանից:

Թեհրան, 1947 թ. Օգոստոս 30:

ՆԵՐԱՄՈՒԹԻՒՆ

Քաղաքական կացութիւնն Անդրկովկասում
19րդ դարի սկիզբներին եւ Ռուսաստանի
քափանցումը Անդրկովկաս:

(Պատմական համառօտ տեսութիւն):

Ա.

Արեւելեան Հայաստանը 19րդ դարի
սկիզբներին դեռ եւս գտնուում էր պարսկա-
կան ու թրքական պետութիւնների բերս
տիրապետութեան տակ եւ հեծում էր նրանց
մեծ ու փոքր բռնակալ իշխանաւորների ան-
խիղճ եւ անլուր հարստահարութիւնների ու
կեղեքումների ծանր բեռան ներքոյ...:
Ռուս պետութեան աստիճանական թա-
փանցումը միայն, նախ տնտեսապէս, առեւ-
տրական գետնի վրայ, եւ ապա քաղաքակա-
նական, ընդլայնելով ու տարածելով իր սահ-
մանները մինչեւ Երասխ գետի ափերը, գրա-
ւելով ամբողջ Անդրկովկասը 19րդ դարի
20ական թուականների վերջերքին, — վերջ
տուեց իրերի յիշեալ ողբերգական կացու-
թեան. հայ ժողովուրդը հնարաւորութիւն
ստացաւ կեանքի խողովակներում, արաբքէն
պետական օրինական կարգերում, բարգաւաճ
ստեղծել իր համար տնտեսական բարգաւաճ
վիճակ, չէնցնելով ամայի երկիրը, եւ ապա
բռնել կուլտուրական յառաջադիմութեան
ճամբան: Արդէն 50ական եւ 60ական թուա-
կաններին նա արում էր իր վերածնութեան
չքնաղ օրերը: Մի խօսքով, հայ ժողովրդի
ստեղծագործ տաղանդը փթթեց ու զարգա-
տեղծագործ ժամանակում այն աստի-
ցաւ ամենակարճ ժամանակում այն աստի-
ցանի, որ նա դարձաւ ամբողջ Անդրկովկա-
սում անտեսական ու քաղաքական խոշոր
գործուն տարր:

Մեր նիւթից դուրս է նկարագրութիւնը
Հայութեան դառն վիճակի յիշեալ ասիական
բռնապետութիւնների օրով, սակայն որպէս
միջեցում, որ ներքնապէս կապուած է հե-
տագայ դէպքերի հետ, առաջ ենք բերում մի
երկու պատմական վկայութիւններ:
«Վէրք Հայաստանի» մէջ անմահ Խ. Ար-
վեանը նկարագրում է Հայութեան դժբախտ

վիճակը Երեւանի խանութեան մէջ, ի միջի
այլոց, հետեւեալ յուզիչ տողերով.

«Աղջիկն ասեւ քաշում էին, տղէն ասեւ
տանում, շատ անգամ թրքացնում, հաւատից
հանում, շատ անգամ էլ գլուխը կտրում,
էրում, նահատակում: Ոչ տունն էր իրանը
(հայինը), ոչ մալը, ոչ ապրանքը, ոչ ջանը,
ոչ օղուշաղը...»:

Մի այլ վկայութիւն:

«Դարաւոր անիշխանութեան ամբողջ
ժամանակամիջոցում, ասում է Գիււա աւ-
քահ. Աղանեանը, հազիւ թէ երբ եւ իցէ հայ
աշխարհն այնքան բազմաթիւ տիրողներ ու-
նեցած լինի, ինչպէս 18րդ դարում: Թէպէտ
Հայաստանը քաղաքականապէս բաժանուած
էր իսկապէս երկու տէրութեանց մէջ՝ Պար-
սից եւ Տաճկաց եւ մի փոքր մասն էլ Վրաց
իշխանութեան ներքոյ էր, բայց այնքան խա-
նեցած լինի, ինչպէս 18րդ դարում: Թէպէտ
վաստաւորական իշխողներ, որոնք շատ փոքր
վաստաւորական իշխողներ, որ կարծես թէ եր-
բեց ու Սուլթաններէց, որ կարծես թէ եր-
կիրը բազմաթիւ մանր պետութիւնների կամ
խանութիւնների բաժանուած լինէր. այդ
բանն այն վատ հետեւանքն ունէր, որ յա-
ճախ այդ խաները, զանազան հաշիւներից
դրուած յարձակում դործելով միմեանց
վրայ, աւերում էին երկիրը եւ պատճառ
դառնում ազգարնակութեան թշուառութեան,
որ ստիպուած էր շատ անգամ իր ծննդա-
վայրը թողնելով դալթել օտար երկիրներ,
ուր աւելի ապահով էին համարում իրենց
կեանքը...»:

Այդ ապահով երկրներից մէկը, ամենից
մերձաւորն ու որպէս քրիստոնեայ մի պե-
տութիւն, ուր կրօնական ազատութիւն էր
տիրում, Ռուսաստանն էր հիւսիսում, դէպի
որն եւ Հայերը ամենից առաջ դարձրին իրենց
հայեացքները:

Արեւելքից, արեւմուտքից եւ հարաւից
Հայաստանը օղակուած էր մահմեդական
ցեղերով ու պետութիւններով, միայն մօտա-
ւոր հիւսիսում էր դառնում քրիստոնեայ
Վրաստանը, որն ինքն էլ տառապում էր
նոյն դժբախտ պայմաններում. մնում էր մի-
այն հեռաւոր Ռուսաստանը, որն արդէն տա-
րածել էր իր իշխանութիւնը մինչեւ Վոլգա
գետը եւ Կասպից ծովի ափերը:

1 Տե՛ս Գիււա աւ. քահ. Աղանեանց, «Գիււան
Հայոց Պատմութեան», Գիրք Ա. եւ Բ., 1780—1834,
Թիֆլիս 1893:

Պետրոս Մեծը (1682—1725) Ռուսաստանի մեծ բարենորոգիչը, որ Մոսկովայի թագաւորութիւնը իր խոշոր նուաճումներով վերածեց կայսրութեան, իր հեռատես քաղաքականութեան մէջ ոչ միայն չանտեսեց Հայերի կողմից արուած դիմումներն առեւտրական ու քաղաքական նպատակներով, այլ եւ ամէն կողմից ջանում էր ընդառաջել այդ զինուորներին եւ ընթացք տալ, վասն զի ինքն էլ որոճում էր Ռուսաստանի սահմանները տարածել մինչեւ Կասպից ծովը: Մեծապէս զնահատելով ծովերի հսկայ նշանակութիւնը իր երկրի տնտեսական բարգաւաճման, ինչպէս եւ Ռուսաստանի քաղաքական կշիռ բարձրացման համար, հանձարեղ կայսրը, Բալթիկ ծովը նուաճելուց յետոյ, իր խորաթափանց հայեացքը դարձրեց նաեւ դէպի հարաւարեւելք՝ Սեւ եւ Ազով ու Կասպից ծովերի նուաճումը: Վերջինը մեծ յարմարութիւններ էր տալիս զարգացնելու Ռուսաստանի առեւտուրը Արեւելքի երկիրների հետ, մասնաւորապէս իր առասպելական հարստութիւններով հուշակուած Հնդկաստանի հետ: Եւ նա խորապէս ըմբռնեց թէ Հայերը որքան օգտակար կարող են լինել իրենց շինարար աշխատանքներով եւ օժանդակութեամբ իր լայն ծրագիրները իրագործման համար վրայ: Այս իսկ պատճառով էր, որ նա անկեղծ համակրանք էր ցուցադրում եւ հնարաւոր սահմաններում ընդառաջում Հայերի բաղձանքներին, խոստանում էր իր բարձր հովանաւորութիւնը:

Նրա տուած մի շարք հրովարտական փայլուն ապացոյցներ են նրա այդ վերաբերմունքին թէ՛ դէպի հայ վաճառականներն եւ թէ՛ հայ քաղաքական գործիչները, ինչպիսին էր, օրինակ, Իսրայէլ Օրիի:

Պետրոս Մեծի առաջին ծանօթութիւնը հայ վաճառականների հետ տեղի է ունենում Ամստերդամում, ուր 1697 թուին նա զնայել էր սովորելու նաւաշինութեան գործը: Այստեղ նա ծանօթանում է Չէլչպի Ապրոեան երեք եղբայրների հետ, որոնք յայտնի էին իրենց ընդարձակ վաճառականութեամբ Հնդկաստանի, Պարսկաստանի եւ Տաճկաստանի հետ: Ապրոեան եղբայրները թէեւ Պետրոս Մեծին ընդունել էին սոսկ մի Ռուս ազնուականի տեղ, բայց եւ այնպէս ցոյց էին տուել նրան «մեծ մարդասիրութիւն, ձեռնուորութիւն եւ հիւրասիրութիւն»:

Պետրոս Մեծը, Ամստերդամից դէպի Անգլիա մեկնելիս, նամակով շնորհակալու-

թիւն է յայտնում Չէլչպի Ապրոեաններին եւ մի շարք առանձնաշնորհումներ է տալիս նրանց: Այդ նամակից միայն եղբայրները իմանում են, որ իրենց բարեկամ հիւրը Ռուսաց Պետրոս Ա. կայսրն է եղել:

Օգտուելով այդ ծանօթութիւնից 1717 թ. Չէլչպի Ապրոեան եղբայրները դիմում են Պետրոս Մեծին եւ խնդրում առեւտուրի ազատութիւն Ռուսաստանում:

Կայսրը սիրով ընդառաջում է նրանց «ապրոեագրին» եւ 1717 թ. Յունուար 28ին յատուկ հրովարտակով տալիս է նրանց առեւտուրի ազատութիւն Ռուսաստանում, հանդերձ մի շարք արտօնութիւններով:

Հրովարտակից երեւում է, որ եղբարք Ապրոեանները, «բնակիչք Չմիւռնիոյ, մեծ վաճառականութիւն ունեն Արեւելեան երկիրների հետ եւ այս կողմերու Եւրոպական թագաւորութեանց մէջ, եւ իրենց վաճառականութեան մեծ մասը մետաքս է եւ ուրիշ Պարսից եւ Օսեթից բերքեր»:

Նման հրովարտակներ տրուած են եղել նաեւ 1711 ապրիլ 13ին, 1719 յունիս 6ին եւ 1723 մայիս 14ին եւ յունիս 3ին ընդհանրապէս հայ առեւտրականներին:

Վերջին հրովարտակի մէջ ասուած է նաեւ, որ իրաւունք է տրուած Հայերին ընդունել Ռուսաց հպատակութիւն, «զկնի որոյ — ասում է Ն. Ջուղայի յիշեալ պատմիչը — բազումք յերեւելի վաճառականաց Ջուղայութեան ի հպատակութիւն ուսաց, եւ ոմանք եւս ընտանեօք գաղթեցան ճանապարհաւ Մադանդարանի, Գիլանու յԱստրախան. ուրանոր եւ ընկալան դեժամեժ արտօնութիւնս, զորս վայելին մինչեւ ցայսօր ժառանգը նոցա»:

1723, նոյեմբեր 10ի հրովարտակով, ուղղուած Գաճնասարի Եսայի կաթողիկոսին, իւղբաշիններին եւ ամբողջ հայ ժողովրդին, իրաւունք էր տրուած բնակութիւն հաստատել Գիլանում, Մադանդարանում, Բաքում եւ Դերբենդում, որոնք գրաւուած էին 1722 եւ 1723 տարիներին:

1724, նոյեմբեր 10ի հրամանագրի մէջ, ուղղուած զօրավար Կրոպոտովին, ասուած էին, ի միջի այլոց, հետեւեալ նշանակալից խօսքերը.

7 Վ. Գ. Ջուղարեան, «Յիշատակարան: Հայ երեւելիներու կենսագրութիւնները» եւ այլն, էջ 273—275: Հրովարտակի լրիւ թարգմանութիւնը բերուած է «Յիշատակարանում», որտեղից եւ յիշեալ երկու պատճառքն է արուած:
8 Յարութիւն Տէր-Յովհաննէանց, «Պատմութիւն Նոր Ջուղայոյ», Ա., էջ 177:

«Հրամայում եմ քեզ, որ այն Հայերին, որոնք կը գան Ս. Խաչ ամրոցը, անմիջապէս տրամադրես յարմար եւ արդաւանդ հողեր, ուր նրանք կը ցանկանան, որպէս զի նրանք բնակութիւն հաստատեն. ցոյց տուր նրանց ամէն տեսակ օժանդակութիւն, ամէն պաշտպանութիւն եւ այնպէս վարուի, որպէս զի օրեւէ դժգոհութիւն ու դանդառների տեղիք չտրուի, վասն զի յիշեալ հայ ժողովուրդը մենք առել ենք մեր մասնաւոր կայսերական հովանաւորութեան ու սղորմածութեան ներքոյ»:

Պակաս նշանակալից չէր Պետրոս Մեծի 1723, յունիս 3ի նամակը, ուղարկուած Յովհաննէս Կարապետ հայե միջոցով եւ ուղղուած «Ազգիւ հայ ժողովուրդին, որ բնակուում է Պարսկաստանում»:

Այս գրութեան մէջ կայսրը յայտարարել էր, որ «նա կ'ազատագրի Հայերին անհատներ լուծից, հէնց որ Ռուսաստանը ւստների լուծից, հէնց որ Ռուսաստանը կ'ամբանայ Կասպից ծովի ափերին: Իսկ եթէ նրանց Կասպից ծովի ափերին է, թող հայ այդ լուծը անհանդուրժելի է, թող հայ երեւելիները գաղթեն այն քաղաքները, որոնք երեւելիներն Ռուսների կողմից. իսկ արդէն գրաւուած են Ռուսների կողմից. իսկ ժողովուրդը թող համբերութեամբ սպասի, մինչեւ որ Ռուս զօրքը պատրաստ լինի նրանց ազատագրելու»:

Պօտոսն իր յիշեալ աշխատանքի մէջ այս առթիւ ասում է, որ հայ ու վրացի գաղթատներ 700 հոգու չափ անմիջապէս մտան Ռուսաց զինուորական ծառայութեան մէջ եւ կազմեցին երկու առանձին գնդեր, Հայերը՝ դրագոնի եւ վրացիք՝ հուսարի գոնդ»:

Այնուհետեւ նոյն Պօտոսն աւելացնում է հետեւեալ ուշադրաւ տողերը. «Բայց այն ինչ Հայոց մի աննշան մասը ապաստան էր ինչ Հայոց մի աննշան մասը ապաստան էր դատել Ռուսաց սահմաններում, ամբողջ ազգաբնակչութիւնը հեծում էր նեղութեան մէջ. նուրբան հետ եւ նա օգնութիւն էր խնդրում: «Մինչեւ ցայսօր — գրում են հայերը Պետրոսին — չորս կողմից շրջապատուում լով թշնամիներով, մենք պաշտպանուում էինք, որքան մեր ոյժը ներում էր, իսկ այժմ

9 Ճառեր եւ հաշուետուութիւն, արտասանուած հանդիսաւոր հաւաքովի լազարեան ձեմարան Արեւելեան լեզուաց 50ամեակի առթիւ (ռուսերէն), Մոսկուա, տպ. լազարեան ձեմարանի, 1865, 40, էջ 154: Տեսուչ Գէորգ Գառնիանի ձառք, էջ 6:
10 Անդ, էջ 6: Ծանօթութեան մէջ բերուած է ամբողջ հրամանագիրը:
11 Այս գնդերը լուծուեցին 1764 մայիս 4ի բարձրագոյն հրամանով Եկատերինս Բ. կայսրուհու օրով:

Տաճիկները մեծ զօրքով եկել տիրել են պարսկական շատ քաղաքների...»:

«Իժրախտաբար — նկատում է հեղինակը — այս վերջին պատգամաւորութիւնը կենդանի չգտաւ Ռուսաց հանձարեղ կայսրը...»¹²:

Կանգ չենք առնում Իսրայէլ Օրիի, նրա յաջորդ Միկաւ վարդապետի, ապա Եսայա միրեանի եւ Յովսէփ Եմիլի թափած ջանքերի նկարագրութեան վրայ, որոնք նոյնպէս աշխատում էին Ռուսաստանի օժանդակութեամբ եւ հովանաւորութեան ներքոյ տեղիք տալու հայաստան. այդ ամէնը նախ ծանօթ են հայ ընթերցող հասարակութեան եւ բացի այդ մեկ շատ կը շեղէր մեր բուն նիւթից:

Ասենք միայն այսքանը, որ Հայերի ազատագրութեան ժամը դեռ չէր խփել...:

Ռուսաստանը 18րդ դարի առաջին կէսին դեռ եւս պատրաստ չէր ոչ մի տեսակէտից նուաճելու Անդրկովկասն եւ իր սահմանները տարածելու մինչեւ Արաքս:

Արեւելեան Հայաստանն էլ իր հերթին, կոտորակուած ու մասնուած անվերջ ներքին երկպառակութիւնների, այդ ժամանակաշրջանում, միանգամայն անընդունակ ու անկարող էր սկսելու եւ յաջողութեամբ վարելու ազգային ազատագրութեան ընդհանուր շարժում՝ օտարների ծանր լուծը թօթափելու համար:

Այսու հանդերձ հայ ազատագրական մեծ պայքարի այդ առաջին ուսմիտների գործունէութիւնը, թէեւ գործնական ու շօշափելի դրական արդիւնքներ չտուեց, բայց ի դուր չանցաւ. նա ունեցաւ բարոյական հսկայ նշանակութիւն, վասն զի նա վառ պահեց հայ ժողովրդի մէջ ազատ հայրենիքի վեհ գաղափարը, թոյլ չտուեց որ ժողովուրդը յուսահատութեան մասնուի ու ի սպառ լքուի իր անսահման թշուառութեան մէջ: Եւ արդարեւ, հայ ժողովուրդը շարունակեց իր հայեացքները սեւեռած պահել դէպի Ռուսաստանն եւ նրանից ակնկալել իր փրկութիւնը:

Բացի այդ՝ նրանց գործունէութիւնը ունեցաւ նաեւ պատմական մեծ արժէք. նրանց

12 Տես հեղինակի վերոյիշեալ աշխատանքը, էջ 6: Պետրոս Մեծը վախճանուեց 1725 յունուար 28ին: Հետաքրքրուողները աւելի մօտիկից ծանօթանալու համար Պետրոս Մեծի հայ ժողովրդի հետ ունեցած յարաբերութիւններին, կարող են դիմել Վ. Եզովի հայաբանութիւններին, կարող են լեզուով «Պետրոս Մեծի կապ աշխատանքին Ռուսերէն լեզուով» Պետրոս Մեծի յարաբերութիւնները հայ ժողովրդի հետ»:

Այս երկու հռչակաւոր հայ մարդկանց գուծունէութիւնը դարգանում էր համընթաց Ռուսական նուաճումներին Ռուսաստանի Հարաւ-Արեւելքում:

Այս սկզբնական ժամանակաշրջանում սրանք աշխատում էին Պարսկաստանից եւ Տաճկաստանից Ռուսաստան գաղթեցնել հայերին եւ գաղթականներին ամէն կերպ օգնել, լայն արտօնութիւններ ստանալով կայսրուհուց եւ նիւթապէս ու բարոյապէս օժանդակելով գաղթական Հայերին:

1768 Տաճկաստանը պատերազմ յայտարարեց Ռուսաստանին. այդ պատերազմը վերջացաւ Ռուսների փայլուն յաղթանակով 1774 Քուչուկ-Քայնարջի 17 դաշնագրով: Ըստ այս դաշնագրի, Ռուսաստանը ստացաւ Ազով եւ Կերչ քաղաքները, ուրիշ խօսքով Դոն, Բուզ եւ Դնեպր մեծ գետերի բերաններն ու Կերչ նեղուցը: Բացի այդ Ղրիմի խանութիւնը, որ գտնուում էր Թիւրքիայի գերիշխանութեան ներքոյ, այդ դաշնագրով ստացաւ իր «անկախութիւնն ու ազատութիւնը», բայց արդէն 1783 Ղրիմը միացուեց Ռուսաստանին, որպէս նրա մի նահանգը: 1787 սկսուեց երկրորդ ուսու-տաճկական պատերազմը, որը վերջացաւ 1791 կրկին ուսուների յաղթանակով ու Եւսսայի դաշնագրով, ըստ որի Դնեստր եւ Բուզ գետերի միջեւ եղած ամբողջ տարածութիւնը անցաւ Ռուսների ձեռքը:

Այդպիսով Ռուսաստանի ամբողջ հարաւային մասը՝ Սեւ ծովի եզերքը, Դնեստր գետից մինչեւ Դոն գետը, մի հսկայ տարածութիւն իր արգաւանդ սեւահողովը, անցաւ Ռուսների ձեռքը: Կայսրուհին այդ շրջանը անուանեց «Նոր Ռուսաստան» եւ նրա կառավարութիւնը յանձնեց կոմս Պոտեոմկինին փոխարքայի կոչումով: «Նոր Ռուսաստանը» գրեթէ ամայի էր. պէտք էր շինացնել, գրաւել ժողովուրդ ու կենդանութիւն տալ նրան:

Այս հանգամանքից օգտուեցին Յովհաննէս Լազարեանն եւ Յովսէփ արքեպ. Արղութեանը:

Յովհաննէս Լազարեանը, որ նշանակուած էր իշխան Պոտեոմկինի մօտ, որպէս քաղաքական գործերի խորհրդատու ու անօրէն եւ որը մեծապէս օգտակար եղաւ իշխանին իր այդ պաշտօնի մէջ, խորհուրդ տուեց Արղութեանին դիմել Ղրիմի հայերին եւ յոր-

դորել նրանց գաղթել հարաւային Ռուսաստան: Արղութեանը մեծ յաջողութեամբ գլուխ բերեց այդ գործը:

Եւ Ղրիմի հայերի գաղթը սկսուեց 1778 յուլիս 18ին եւ վերջ գտաւ միայն նոյն թուի սեպտեմբեր 28ին, երեք նուագով: Ըստ Լէօի գաղթեցին 12.370 հոգի, իսկ ուսւ պատմարան Պօտոսի՝ 20.000 Հայեր:

«Արժան չնտաւ Հայերին այս գաղթականութիւնը — նկատում է Պօտոսն — ահագին կորուստ, զրկանք ու զոհողութիւններ բաժին ընկաւ նրանց: Երկու տարի շարունակ 18 թափառում էին Հայ գաղթականները, վրանների տակ, համբերութեամբ տանելով ցուրտը, սոթը եւ քաղցը. նրանցից շատերը չըրժացան թափառականութեան ծանր հարուածներին եւ մեռան աղեկէ՛ղ՝ յիշելով իւրեանց հայրենի Ղրիմը, նրա վանքերն ու եկեղեցիները, իսկ մնացածները այնու ամենայնիւ հաստատուն քայլերով դիմեցին դէպի իւրեանց նպատակը եւ վերջապէս Դոն գետի ափին հիմնեցին Նախիջևան քաղաքը, ուր կառավարութիւնը անխնայ շտայլեց նրանց արտօնութիւններ, օգուտներ եւ իրաւունքներ 19»:

Արդարեւ, 1779 նոյեմբեր 14ի հրովարտակով կայսրուհին, շնորհիւ Յովհաննէս Լազարեանի եւ Արղութեան արքեպիսկոպոսի միջնորդութիւնների, հետեւեալ մի շարք արտօնութիւնները տուեց Ղրիմից գաղթած եւ նոր Նախիջևանում բնակութիւն հաստատած հայերին.

ա. Տալ 12.000 դեսեսախն հող: Բ. ազատ կացուցանել հայերին ամէն տեսակ հարկերից եւ տուրքերից 10 տարի. Գ. առեւտուրի ազատութիւն. Դ. իրաւունք կառուցելու եկեղեցիներ. Ե. իրաւունք կառավարուելու իրենց ներքին կեանքի մէջ իրենց հին օրէնքներով եւ սովորութիւններով 20:

Նոր Նախիջևանի հիմքը դրել է 1779 հանդիսաւոր ծիսակատարութեամբ Յովսէփ արքեպ. Արղութեանը եւ կնքել Նոր Նախիջևան անունով: Ղրիմի քաղաքներից եկած բնակիչները տեղաւորուեցին նորաշին քաղաքում, իսկ գիւղացիները՝ նորակառոյց

18 Մտորել կը տեսնենք, որ ճիշտ չէ երկու տարին, այլ մի տարի միայն:
19 Տես Պօտոսի յիշեալ աշխատանքը, էջ 7—8:
20 Այս արտօնութիւնները վերահաստատուեցին Պաւել կայսեր կողմից 1797 յուլիս 4ի եւ 1799 յունուար 4ի հրովարտակներով, կրկին նոյն երկու հայ գործիչների միջամտութեան շնորհիւ:

17 Քուչուկ Քայնարջին փոքրիկ քաղաք է Բուրլա-րիպում:

հինգ գիւղերում՝ Չալթըր, Մեծ Սալա, Սուլթան-Սալա, Թոփուի եւ Նիսիլթա 21:

Մի քանի տարի անց, այն է 1784 նոյն Արղութեանը հիմք դրեց նաեւ Նոր Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքի ի յիշատակ Ղրիմի Հայոց Ս. Նշան հին վանքի եւ հաստատեց այնտեղ տպարան:

Քերովրէ Գուշներեանը իր յօդուածաշարքում հետեւեալ տեղեկութիւններն է տալիս Ս. Խաչի մասին.

«Ս. Խաչ Նախիջևանու հիւսիսային կողմը, քաղաքէն եօթ վերստ հեռաւորութեամբ, ապառաժ լեռին վրայ շինուած է գերբը վայելուչ է: Սորա հիմք օրհնած է 1784 Յովսէփ Արղութեանը. վանքը կամ առաջնորդարանն անշուք սենեակներով է ապառաժէն քաղցրահամ ջրոյ աղբիւր կը հոսի դէպ ի վար, ուր շինուած է ընդարձակ սպարտէզ: Վանքիս եկեղեցւոյն մտից աջակողմեան պատին վրայ այս յիշատակարանս կարգացիլ:

«Շնորհօքն Աստուծոյ կառուցի զՍուրբ Խաչ վանքս, ի սմա դարոց եւ դարարան, ես Սանահնեցի Արղութեանց Շիօշ-Բէկի որդի, եւ սուրբ Էջմիածնայ նուիրակ, Ռուսաց երկրի Հայոցս առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոս, ի կայսրութեան ամենայն Ռուսաց կողմս, ի կայսրութեան ամենայն Ռուսաց կողմս, հայրապետութեան Հայոց Տեառն Ղուկասու, աշխատութեամբ հոգեւոր որդւոյ իմոյ Բայասաղի կարապետ վարդապետի: Օծեալ եղև յամի Տեառն 1791 եւ ի Հայոց թուականի 1240, ի սեպտեմբերի 22»:

Երկրորդ ուսու-տաճկական պատերազմից յետոյ ծնունդ առաւ նաեւ մի ուրիշ Հայոց քաղաք՝ Գրիգորիպոլ:

Իսմայիլ բերդից, Աքերման, Քովչան ու Բենդէր քաղաքներից Հայերը գաղթեցին Ռուսաստան: Այս Հայերի համար Արղութեանը 1792 յուլիս 25ին նոր քաղաքի հիմք դրեց եւ անուանեց այն Գրիգորիպոլ ի մի-

21 Նոր Նախիջևանի հիմնարկութեան թուականի վերաբերմամբ էլ կան տարբերութիւններ աղբիւրների մէջ: Պօտոսն համարում է, որ հիմքը դրուել է 1780 թուին, քանի որ Ղրիմից հայերի գաղթը սկսել է 1778 թ. եւ երկու տարի գաղթականները թափառել են այս ու այն կողմ: Ուրիշ աղբիւրներեանը իր նշումը է 1781 թ.: Է. Քերովրէ Գուշներեանը իր «Ճամբորդութիւն ի նոր Նախիջևան» յօդուածաշարքում (Բաղմալէպ, 1887) մատնանշում է 1779 թ. քանի որ կայսրուհու պատի համարել աւելի վաերական, որովհետեւ կայսրուհու վերջ յիշուած հրովարտակը տրուած է նոր-Նախիջևանի նստումով 1779 թ. նոյեմբեր 14ին:
22 Բաղմալէպ, 1887, էջ 193—194:

շատակ Գրիգոր Լուսաւորչի եւ նոր վախճանուած իշխան Գրիգոր Պոտեոմկինի 23: Արղութեանը նոյն ժամանակ հիմնեց եւ երկու գիւղ՝ Խուիֆովկա, իր անունով եւ Վախիլկա՝ իր եղբոր որդու անունով:

Գրիգորիպոլի նորարանակ Հայերն էլ ստացան նոյն արտօնութիւններն եւ առանձնաշնորհումները կայսրուհուց, ինչ որ ստացել էր Նոր Նախիջևանը 24: Բացի այդ նրանց տրուեց նաեւ գրամական օժանդակութիւն պետական գանձարանից 185.781 ռուբլի:

Եկատերինա կայսրուհու օրով խնամք էր տարւում ոչ միայն «Նոր Ռուսաստանը» շինցընելու հայ գաղթականներով ու հայ գաղթաւայրեր ստեղծելով, այլեւ շտայլելով նրանց բազում արտօնութիւններ, ինչպէս նաեւ խրախուսելով հայ անհասանելի ծաղկեցնելու Ռուսաստանը նոր արդիւնաբերական ձեռնարկներով, ինչպէս օրինակ, մի ոմն Մովսէսի, Աստապատի գիւղացու, շեքամարուծութեան արհեստով զբաղուելու եւ տարածելու այն ուսմաների մէջ 25:

Ո՛չ, կայսրուհու շրջապատում, մասնաւորապէս իշխան Պոտեոմկինի շրջանում, շատ աւելի հեռուներն էին գնում եւ որոճում էին նաեւ լայն քաղաքական ծրագիրներ հայերին ու վրացիներին ազատութիւն եւ անկախութիւն շնորհելու մասին:

Այս ծրագրի իրականացումը մօտիկ ապագայում այնքան հաւանական էր թուում նրա հեղինակներին, որ Պոտեոմկինի եւ Չուբովի շրջանում արդէն մշակուել էին Հայոց թագաւորութեան գինանշանը, Հայոց թագաւորի օժման հանդիսաւոր արարողութեան ծրագիրը, ինչպէս եւ սահմանել էին երեք շքանշանների նախագիծը. մէկը պիտի ներկայացնէր Նոյի տապանը ծիսածանի գոյնի ժապաւէնով, միւսը՝ Քրիստոսի անձնապատկերը եւ երրորդը՝ Գրիգոր Լուսաւորչի նկարը:

Այս ծրագիրների մասին Պօտոսն իր վերջին աշխատանքի մէջ տալիս է հետեւեալ շատ հետաքրքրական տեղեկութիւնները.

23 Այդ արտօնութիւնները վերահաստատուեցին Պաւել կայսեր կողմից 1799 թ. հոկտեմբեր 28ի հրովարտակով:
24 Տես այս մասին կայսրուհու 1794 թ. հոկտեմբ. 12ի հրովարտակը եւ Լէօի «Յովսէփ կաթողիկոս Արղութեանը», էջ 89:
25 Տես «Դիւան Հայոց Պատմութեան», էջ ձեռք-ձեռքի:

Արդարև, յետագայ պատմական իրադարձութիւնները իրենց աստիճանական զարգացմամբ բերին ի վերջոյ Արեւելեան Հայաստանի ազատութիւնը Պարսիկների ու Տաճիկների զաղանաբարոյ տիրապետութիւնից:

Շարունակենք հետեւելու այդ պատմական դէպքերի ընթացքին:

**

Պաւել կայսեր օրով (1796—1801) թէև շարունակուեց Ռուսաստանում եղած հայ աւելարականների եւ նոր գաղթող Հայերի նկատմամբ բարեհաճ վերաբերմունքը, բայց կանգ առաւ նուաճողական քաղաքականութիւնը դէպի Անդրկովկաս. դեռ աւելին, նա անկնկալ կերպով յետ կանչեց իր զօրքերը, որի հետեւանքով երկիրը Ազոյ Մահմատ խանի բարբարոսութիւններին զոհ գնաց:

1797 հոկտեմբեր 7ի հրամանագրով կայսրը թոյլատրեց հայ մելիքներին իրենց հպատակ ժողովուրդով՝ 11.000 ընտանիք, ընդունել Ռուսաց հպատակութիւն եւ բնակչութիւն հաստատել — ինչպէս ասուած է բնագրի մէջ — «Կովկասեան սահմանադէր» շրջանում, այսինքն՝ Կովկասեան լեռնաշղթայի այս կողմը:

Սակայն ամենանշանաւոր դէպքը, որ այս կայսեր օրով տեղի ունեցաւ եւ ապահովութիւն բերեց նաեւ հարիւրաւոր հայ ընտանիքներին, դա Վրաստանի միացումն էր Ռուսաստանին 1801 թ.:

Վրաստանին սահմանակից Պարսից խառնութիւններից հարիւրաւոր հայեր դիւրութեամբ փախչում էին եւ ապաստան գտնում իրենց հայրենակիցների մօտ, որոնք հնուց բնակութիւն էին հաստատել Վրաստանում:

(Շարունակելի):

ՅՐ. ԱԻԵՏԻՔ ԱԻԳՈՍԵՆՈՍ ԿԱՐՆԵՑԻ, ՀԱՅ ԴՈՄԻՆԻԿԱՆ

Յետագայ յօդուածը գոր կը ներկայացնէ մեր աշխատակիցն Մեծ. Մ. Ա. վան դեն Ուդեմբիյն գեղեցիկ ուսումնասիրութեամբ մը, մտադիր ենք Ռուսմաթեքիս յաջորդ բուերէն միայն մէջ տալ հայերէն խմբագրութեամբ, յուսարանելով ինչ ինչ կէտեր կաբերուր Յիշատակարանի մը համաձայն, գոր ունինք մեր տրամադրութեան տակ:

Der armenische Dominikaner Fr. Awetiq Augustin von Erzerum

I. Im Jahre 1380 lebte in Venedig ein armenischer Dominikaner aus Erzerum (Karin), der sich mit dem Namen «Աւետիք Օգոստին» bezeichnet¹ in den Schlußversen eines Gedichtes, das er am 29. Februar des besagten Jahres vollendete. Dieses Gedicht, eine Aufmunterung zum Studium, ist überliefert in den Hss Edschmiadzın 204, 607, 697, 771, 1538 und 2448 und Nor-Joula (Dschulfa) 436. Der Hochw. P. Dr. Nerses Akinian, dem ich diese Angaben verdanke, hat im *Handes Amsorya*, 1921 (35), 638—639, eine kleine Notiz über Awetiq Augustin veröffentlicht, in der betont wird, daß er nicht verwechselt werden soll mit dem armenischen Dominikaner *Augustin Bajenc (Bajeci)*, der im 17. Jahrhundert gelebt hat und von 1629 bis 1653 den erzbischöflichen Stuhl von Nachidschewan innehatte. Das Gedicht des Awetiq Augustin „Ermunterung zum Studium“ ist auch im Druck erschienen in der *Նոր Ժողովածու IV*, 54—56, herausgegeben von Karapet *Kostaneanç* in Valaršapat, 1903.

II. Die Hss Nor-Joula 436 (fol. 26 b—35 a) und Edschmiadzın 2448 (fol. 128 a—140 b), beide aus der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts, enthalten außerdem einige theologische Notizen des Awetiq Augustin über die Menschwerdung Christi, den Antichrist und das Ende der Welt: *Բանք Աւետիս² արեղայի, Աւկուստինուս կոչեցեալ, վասն տնօրէնութեանն Քրիստոսի եւ վասն գալստեանն Նեոխն եւ կատարածի աշխարհիս*: Incipit: *Առաջին մարզն, որ Ադամ անուանեցաւ, ի հողոյ՝ ի յուրբաթոջ աւուր*

¹ L. Ališan, *Sisakan*, 389b, führt (wohl aus der Sammlung der *Կախարութիւնք*; vgl. *Հայ-Վենես*, 155) noch diesen Vierzeiler an:

*Յամին ծնողեան Տեան Յիսուսի
ոս եւ յի եւ ձա թըւականի
եւ Օգոստինոս Արզրուցի
ըզրանես զայս շարադրեցի:*

Und in einem Kolophon Ališan a. a. O.) bezeichnet unser Dominikaner sich als «Յր. Օգոստինոս, երբեմն Աւետիք կոչեցեալ»:

² Diese Form des Namens finden wir auch in den Mailänder Missalhs., von der weiter unten die Rede sein wird.

ստեղծաւ, եւն: Der Venediger Mechitharist P. Leontius Ališan³ berichtet noch über eine weitere Schrift des A. A. Sie besteht aus einem Kommentar, teils in Prosa, teils in Reimen, zu den armenischen Einleitungen (Նախադրութիւնք) der kanonischen Bibelbücher.

III. Eine Pariser (Bibl. Nat. Anc. fonds arm. 105 = MacIer 241, fol. 159a—160a) und eine Oxforder Hs (Bodl. Lib. „Ms Arm. 34“ = Baronian-Conybeare 112, fol. 309b—311a) enthalten entweder eine andere Fassung oder vielleicht auch bloß eine Anzahl neue Strophen des Gedichtes „Ermunterung zum Studium“. Die Prosa-Einleitung «*Չորս են կարգ դիտութեան... փախի՛ր ի նմանէ*» (*Kostaneanç*, S. 54) fehlt in diesen beiden Hss und damit natürlich auch die Aufschrift «*Ոտանաւոր յաղագս վերոյ ասացեալ բանիցը*». Wir geben hier das Gedicht nach der Oxforder Hs, die auch für den bei *Kostaneanç* bereits abgedruckten Teil (*Քանդի դիտունն ընդ անդիտին* und folgende Strophen) eine bessere Textgestalt bietet.

*Ուսումնատենչ համակ անձին
աշխոյժ մտաց բանասիրին
յանկ ըզմայլի գիմաստ բանին
բան գհամ⁴ զինոյ քաղցրագունին:
Յանկ ըզմայլի արբամբ նորին
եւ անյազուրդ կայ յար ի նմին
զի ճաշակաղն եւ ըմբելին
ի⁵ յանմարմին սեռի դասին:*

*Ո՞վ թէ որքան գետըս յորդէ
խմաստութիւնս⁶, որ աղբեր⁷ է,
զբազում երկիրս ոռոգանէ⁸
զպէսպէս ծաղիկս բուսուցանէ:*

*Չի գիտողացեալ միտս յիմաստէ
յոզնահանճարըս յարինէ,
բայետափառ բանիւք պճնէ,
ճոխիմաստիւք զմիտս զարգարէ
զբարս ամեհիս սանձահարէ
լառ ի համեստըն նուաճէ:*

³ *Sisakan*, Venedig 1893, 389 b; *Հայ-Վենես*, daselbst 1896, 155—156.
⁴ Paris: բանդի համ:
⁵ Paris: զի.
⁶ Paris: գիմաստութիւնս:
⁷ Paris: աղբեր:
⁸ Anspielung auf Genesis 2, vs 6 und 10.

*Ուսումնատէր դերահամբակ
ըզտեսողութիւնդ արա՛ յըստակ,
մանուկ աշխոյժ եւ արբանեակ
զփելիստփայնս պատուեա՛ համակ,
բանից նոցա լե՛ր ընդունակ
եւ ըզխրատն արա՛ կոնտակ:
Քեզ թուեսցի այն ախորժակ,
որ լինիցիս բարի զաւակ:*

*Միրով սիրելի գրանս իմաստունս յոյժ համեղ է
խակ սէրըս այս հանճարեղաց խիտ վայել է:
Մըզուզ մտաց զբազանըս այս անպատեհ է,
է անդաւոր սա խոհեմաց թէ յամբողջ է:
Որ թէ ջանիւ գայս ընդունի եւ անկեղծ է,
նա կարի ճոխ դովս ընկալցի ի յատենէ:*

*Հրմտացի՛ր արուեստիս
զի կարի դու ազատիս,
քերթաւզ դու անուանիս,
բաջ ուսմամբ զարդարիս:*

*Քանդի դիտունն ընդ անդիտին
ի միտին մարդիկը կոչին,
վասն այնորիկ քննել պարտին
թէ զի՞նչ իրօք զանազանին:*

*Չորս են ուսմունքն եւ կերպ նոցին,
խրաբանչիւր բանականին,
որք ի յորունցըս ցուցանին
պէսպէս շնորհօքն աստուածային:*

*Նախ՝ որք գիտուն գոյ համարին
եւ են այսպէս, որպէս ասին:
Այնք վարդապետ են ըստ բանին,
մեծարեցէ՛ք ըստ պատշաճին:*

*Երկրորդ՝ դիտողքն ըզչափ անձին,
խոստովանին զզիտել բանին:
Սոքա բարի են ըստ կերպին,
ուսուցանել պարտ է սոցին:*

*Երրորդ՝ անգէտք են եւ չընչին,
որք ի յանձինս իւրեանց չհային:
Նոքա յիմար ջընով նընջին,
զարթուցանել պարտ է գնոսին:*

*Չորրորդ՝ անպէտքն ճանաչին,
որք ոչ գիտեն, այլ սուտ պարծին:
Նոքա հպարտ են եւ մոլին,
մի՛ ընդունիք զբանս նոցին:*

*Դարձեալ է չար, յոյժ դառնազին
եւ վատաբախտ յիւրում մասին,
որ ոչ գիտէ զարհեստ բանին
լուչ ուսանել կամի զբարին:*